



Mang en fjøsdør er blitt stengt på setrene de siste 50 åra. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Setra 50 år etter

Setre og støler rundt Breheimen/Jotunheimen ble registrert og fotografert i årene 1969–74. Nå 50 år etter oppsøker vi dem på nytt. Brukes de som før? Hva har skjedd med bygninger og arealer?

På slutten av 1960-tallet var det store planer for kraftutbygging i flere vassdrag rundt Breheimen/Jotunheimen. For å utrede konsekvenser av dette ble setre som kunne bli berørt av utbygging fotografert og beskrevet av Institutt for folkelivsgransking ved Universitetet i Oslo (UiO) – finansiert av Norges vassdrags- og elektrisitetsvesen (NVE). I NIBIO-prosjektet «Setra 50 år etter» går vi i fotsporene til etnologene som utførte arbeidet og re-registrerer og re-fotograferer hus og landskap.

VERDIFULL INFORMASJON FOR ETTERTIDA
Etnologene fra UiO produserte et stort antall fotografier, oppmålinger og tegninger, intervjuer og beskrivelser. Dette utgjør i dag et verdifullt tidsbilde av seterdrifta rundt 1970, med beskrivelser også bakover i tid. Både Østlandets setertradisjoner og Vestlandets stølstradisjoner er representert. Materialet finnes i dag i analog form og forvaltes av Norsk Folkeminnegransking på Universitetet i Oslo. Rapporter fra hvert område kan finnes på bibliotek.

PÅ TOPP RUNDT 1850

Utmarka har vært grunnlaget for jordbruk og husdyrhold i Norge. Seterdrift har foregått i alle landsdeler, i fjellet, i skogen og ved kysten. Mest aktivt seterbruk var det antagelig på midten av 1800-tallet da antallet gårdsbruk og husmannsplasser var på sitt høyeste. Seterforskeren Lars Reinton beregnet at rundt 50 000 bruk drev setring i Norge i 1850. Vi finner det rimelig å anslå at 100 000 setre kunne være i bruk siden det den gang var vanlig å flytte mellom flere setre i sesongen.

På midten av 1900-tallet var det størst antall bruk med setring i Sogn og Fjordane og Oppland, nettopp de fylkene prosjektet «vårt» hører hjemme i. Oppland har beholdt denne posisjonen og er den klart mest aktive seterregionen i dag. I Sogn og Fjordane, derimot, gikk stølsdrifta raskt nedover.

LANDSKAP OG AREALBRUK I ENDRING

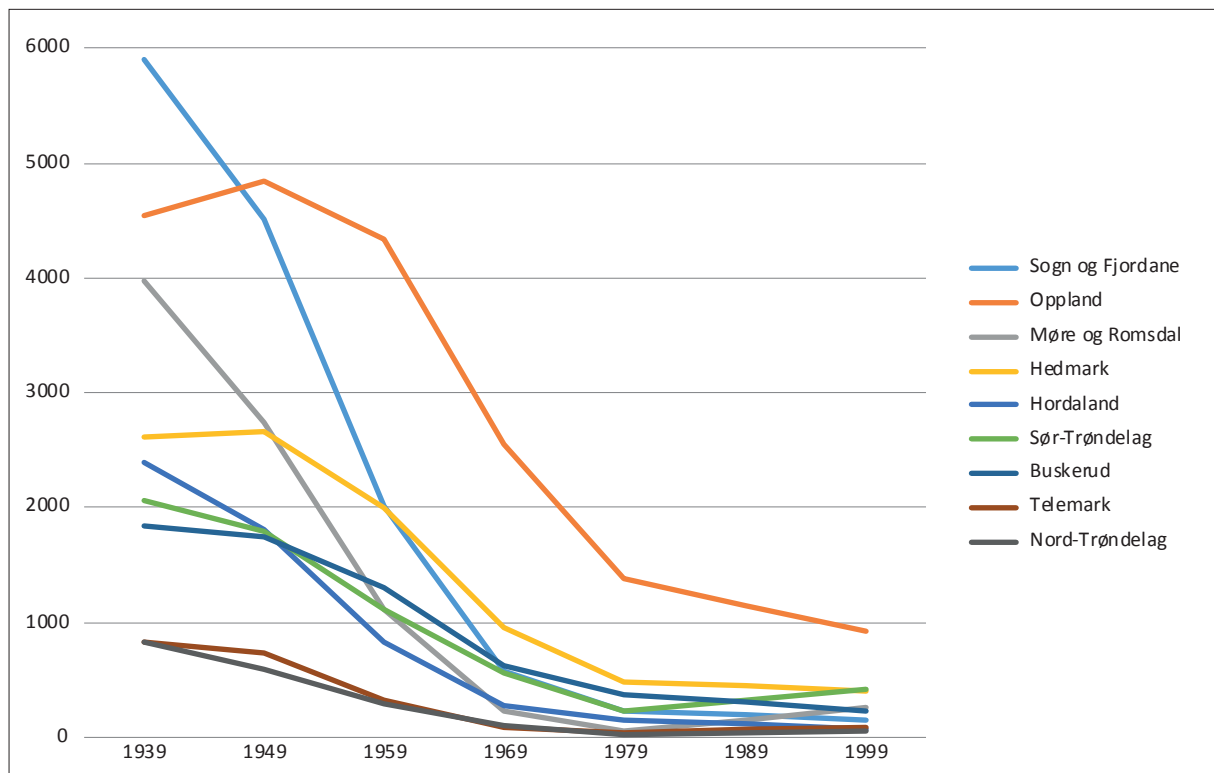
Melkeproduksjonen er i dag kraftig redusert på setrene i Norge, men mange setervoller nyttes fortsatt til slått og beite. En del setre er forlatt og i forfall. Men selve seterlandskapet er ikke forlatt. Nye brukergrupper og andre bygninger, veier og anlegg har inntatt områdene på og inntil setrene, hovedsakelig for fritidsaktivitet. Bruken av landskapet er endret og følgelig endres også landskapet.

Seterdrifta har skapt særegne bygningsmiljøer og åpne beitelandskap med et unikt biologisk mangfold. Dette er kvaliteter vel verdt å bevare, men som vi gradvis mister. Det er blitt færre både av folk og fe som får oppleve trivselen og helsegevinsten ved å tilbringe sommeren på setra. Arbeidsmengde, tidsklemme, investeringsbehov, færre og større buskaper og lav lønnsomhet er viktige årsaker til at seterdrifta opphører.

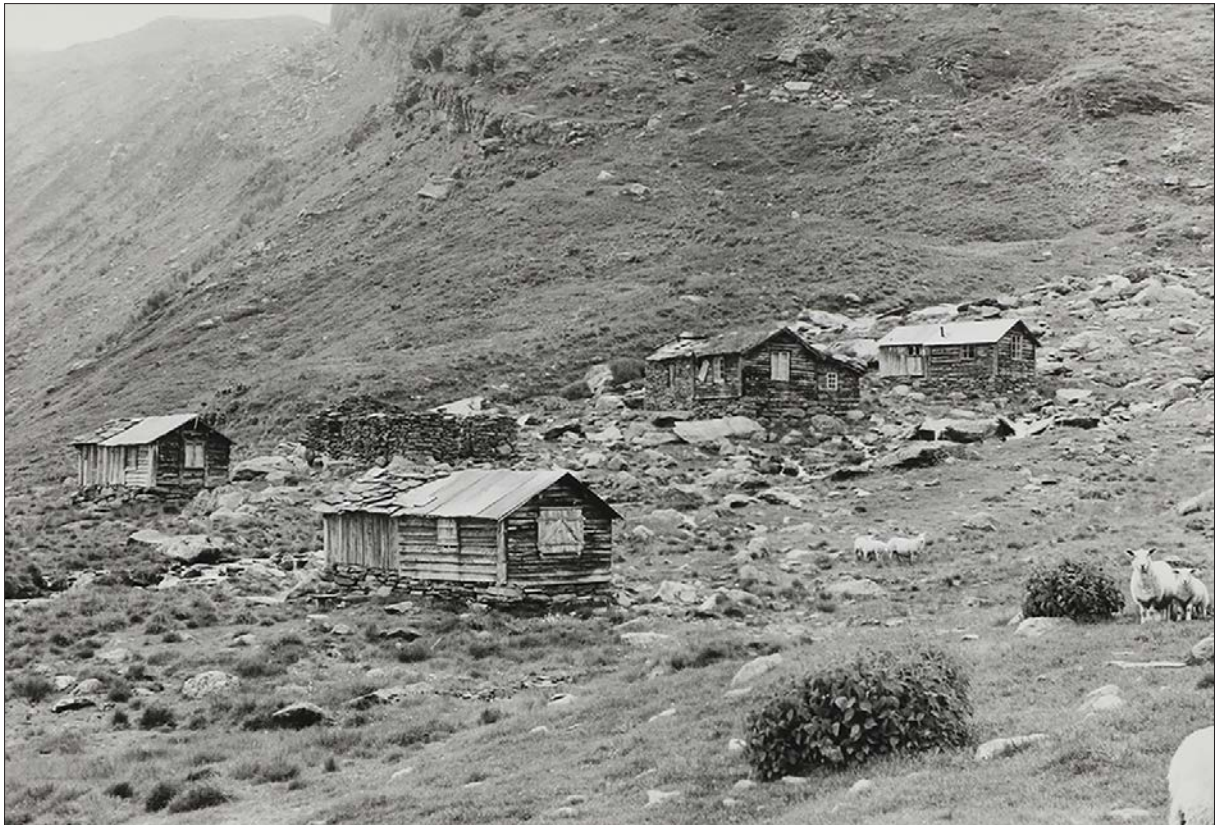
At melkebrukene legger ned drifta er den største truselen mot seterbruket. På 50 år er antallet melkebruk redusert fra 85 700 til 7 900 (1969-2019). Dvs. en avgang på hele 90 prosent.

BYGNINGSMASSE I ENDRING

Selv om mange setereiere investerer mye i å ta vare på sine gamle seterhus, endrer byggeskikken seg gradvis i tråd med bruken. Uthus forfaller og blir borte mens bolighus oppgraderes for fritidsbruk. Østlandssetrene i 50-årsprosjektet består i dag av 43 % seterstuer, hytter og gjestehus mot 32 % for 50 år siden. 37 % av fjøsene og 43 % av løene som sto rundt 1970 er borte 50 år etter. Det skjer forbedring og modernisering av hus, men også tilbakeføring til eldre uttrykk. For eksempel går mange tilbake til det opprinnelige torvtaket på seterstuene. På uthustak blir bølgeblikk mer utbredt mens materialtyper som spon, steinheller og uthamra oljefat blir borte.



Figur: Utvikling i antall setre fra 1939 til 1999 for våre ni største seterfylker. År 1989 er fiktiv. (SSB).



1971–2021. Åsete i Luster. Feltdagboka fra UiO i 1971 beskriver «de grå husene ved sjøen» på stølen Åsete. I dag er det lite grått å se på stølen. To hus er revet og erstattet av nytt, et er flyttet til en annen støl. De øvrige husene er utbygd og oppgradert for fritidsbruk. Den gamle markante todelingen av sel (budeias rom) og skot (arbeidsrommet, ysterommet) er ikke lenger synlig. Hele huset har fått panel og ensartet takkledning. Vi skulle gjerne sett bare ett hus bevart i gammel stil, som dokumentasjon. Men at bygningene blir brukt er tross alt det viktigste. Foto: Anne-Berit Ø. Borchgrevink, UiO & Oskar Puschmann, NIBIO.



1972–2022. Fåbergstølen, Jostedalen i Luster. Seterstølene på Vestlandet samlet ofte flere gårdsbruk der hvert bruk bare har ett hus, selet (som på bildet fra Åsete). Noen støler har også fjøs og løe. Der det er grasvoll, kunne denne tidligere være gjerdet inn med slåtteteiger for hvert bruk. I Luster var det vanlig å flytte mellom vårstøl og sommerstøl (fjellstøl) og siden tilbake til vårstølen igjen. Fåbergstølen var fjellstøl for sju bruk. I 1971 hadde alle brukerne sel, to hadde også fjøs. Fem av bruka drev setring, og melking av både ku og geit foregikk utendørs for hånd. Stølingen tok slutt i 1985. Foto: Arthur Sand, UiO & Oskar Puschmann, NIBIO.



1970–2020. Endasetra ved Tesse, Vågå. På Østlandet hadde også småbrukssetre egen inngjerdet setervoll og tun med flere hus, minimum stue og fjøs. I dag er mange uthus forsvunnet fra setrene, fordi de var nedslitt eller ikke lenger hadde noen funksjon. Samtidig tar også endel setereiere vare på eller finner ny bruk til setras gamle uthus. På de nær 100 setrene vi har re-registrert på Østlandet er 37 % av fjøsa og 34 % av løene borte 50 år etter, mens bare 8 % av stuene er vekk. På Endasetra står kufjøs, geitfjøs og stall på rekke i tillegg stue og løe. I 1970 hadde setra også et ystehus. Foto: Arthur Sand, UiO & Oskar Puschmann, NIBIO.



1972–2022. Fjellsli i Mørkridsdalen i Luster. Opprinnelig ble det brukt mye lokal stein i seterhusa på fjellet. Rommene var kalde og rå å oppholde seg i, og derfor ble etter hvert steinen i budeias soverom, selet, gjerne byttet ut med treverk. Arbeidsrommet der bl.a. ystinga foregikk, eller skotet som det kalles i Luster, har oftere beholdt steinen. For 50 år sida var taket over skotet vanligvis dekt av grove steinheller, mens taket over budeias rom var kledd med never og torv, seinere med bølgeblikk. I dag er helletakene borte. Geitene er også borte og stølen er blitt feriested. Foto: Anne-Berit Borchgrevink, UiO & Oskar Puschmann, NIBIO.



1969–2019. Kvarbergsetra i Vågå. Vintersetring har foregått mest i Gudbrandsdalen, Østerdalen, Rørsfjella og Trysil (Reinton 1955). Sjødalen i Vågå skiller seg ut med store og godt bevarte seteranlegg. Det var de store gårdene som drev vintersetring, og fjøset på bildet har 30 båsplasser pluss et par binger. På framsida går låvebrua opp til trevet. Måså eller reinlav var et mye brukt fôr i vintersetringa. Den ble samlet i haug om høsten. På vinteren ble den frosne måsåen hentet til setra med slede og lagt til tining på trevet. På denne setra i Griningsdalen holdt vintersetringa på til 1918. Nå hundre år etter står fjøset like støtt, men uten dyr. Foto: Arthur Sand, UiO & Oskar Puschmann, NIBIO.



1970–2020. Nordseter ved Tesse i Lom. På setra Brimi Søre har man i det siste restaurert flere gamle uthus, og vannrenna som ble ledet under kjølehuset er rensset fram igjen. Slike «vassveiter» var mye brukt i området. De fleste av områdets ystehus (t.v.) og avkjølingshus (t.h.) er blitt borte etter at de gikk ut av bruk. Bygningene var ofte ikke spesielt staselige, men de har hatt svært viktige funksjoner i det gamle seterbruket. Det meste av ystinga opphørte da Tesse fikk melkerute i 1938 og meieriet tok over foredling av melka, men kjølehuset på Brimi Søre var i bruk helt til seterdrifta ble lagt ned rundt år 2000. Foto: Arthur Sand og Oskar Puschmann.



1972–2022. Jostedalen i Luster. NIBIOs-seterundersøkelser (Stensgaard, 2017) viste at 27 % av totalt 1689 oppsøkte setre i Norge var helt ute av bruk. Ett eksempel er Liastølen, en vårstøl for åtte bruk. Avstanden til gårdene var 1 til 2 km, og budeiene måtte bære melka til gården etter hvert stell. Terrenget er bratt og det kom aldri kjørevei hit. I 1972 var kyrne borte og bygningene i forfall, men noe av graset ble fortsatt slått. I dag er stølen forlatt. Lange solide steingjerder står igjen som monumenter over tidlige tiders slit og nøysomhet, noe framvoksende skog og kratt gjør sitt for å skjule. Foto: Arthur Sand og Oskar Puschmann.



1971–2021. Høydalen i Lom. Felles for områdene i prosjekt «Setra 50 år etter» er en stor nedgang i setring med påfølgende gjengroing, om enn i ulik intensitet. I 2009 ble Høydalen landskapsvernområde etablert, bl.a. for å ta vare på et verdifullt setermiljø. Men etter at geitene forsvant i 2014 har beiteområdene grodd til og flokken med frittgående storfe klarer ikke å holde vegetasjonen nede. Derfor startet Breheimen nasjonalparkstyre høsten 2021 et ryddeprosjekt som omfatter beiting med ammegeiter og en omfattende dugnadsrydding med hovedsakelig manuell redskap. Å reåpne landskapet og gjøre områdene mer attraktive for beitedyra er viktig for å bevare arts mangfoldet. Foto: Arne Lie Christensen, UiO & Oskar Puschmann, NIBIO.



1972–2022. Billingen i Skjåk. For 50 år siden hadde mange av setrenes høyløer allerede lenge vært ute av bruk. På mange setervoller har grasslåttene fortsatt etter at dyreholdet på setra har opphørt. Tørrhøy er ikke lenger noen stor del av dyras meny, og hesjing er blitt en sjeldenhet. Dagens høytytende dyr må ha mer konsentrert grovfôr. I dag kan kun én person på traktor i løpet av et døgn slå graset, gi det litt tørketid på bakken, og til slutt presse det i lufttette rundballer. Slitet har blitt borte, men kanskje har man mistet en del av fellesskapet og moroa i effektiviseringen. Foto: Karl Ragnar Gjertsen, UiO & Oskar Puschmann, NIBIO.



Neste mål for prosjektet er setre i Stryn kommune i 2023 og 2024. Foto Kari Stensgaard, NIBIO: Erdalsetra i Oppstryn 2022.

SETRING FOR 50 ÅR SIDA OG I DAG

På 40 av de nær 100 østlandssetrene vi har sett på i dette prosjektet var det melkeproduksjon for 50 år sida. I dag melkes det kun på tolv. På vestlandsstølene var to av drøyt 20 støler i drift, hver med fem bruk. Nå har alle gitt seg. I dag har setrene oftere en rolle som fritidsanlegg og kulturminne enn som næringsanlegg for melkeproduksjon.

I 1969 reiste totalt 6 300 melkebruk til seters. I 2022 var antallet redusert til 893 melkebruk, fordelt på 744 setre. Av disse setrene ligger 424 (57 %) i Innlandet fylke, 109 i Trøndelag, 73 i Viken og 67 i Vestland. Det er aktive setre også i Møre og Romsdal (30), Vestfold og Telemark (22), Troms og Finnmark (9), Nordland (7) og Rogaland (3). (Landbruksdirektoratet).



REFERANSER:

- Rapporter fra Institutt for folkelivsgransking, Universitetet i Oslo:
- Etnologisk feltarbeid i Sjødalen sommeren 1969 ved Arne Lie Christensen
- Etnologisk feltarbeid ved Tesse sommeren 1970 ved Arne Lie Christensen
- Etnologisk feltarbeid i Høydalen sommeren 1971 ved Arne Lie Christensen
- Etnologisk feltarbeid i Mørkridsdalen sommeren 1971 ved Anne- Berit Ø. Borchgrevink
- Etnologisk feltarbeid i Jostedalen sommeren 1972 ved Anne-Berit Ø. Borchgrevink
- Etnologisk feltarbeid på Billingen, Åsen og Nyseter sommeren 1972 ved Arne Lie Christensen
- Etnologisk feltarbeid i Loen sommaren 1973 ved Turid Taksdal
- Etnologisk feltarbeid i Oppstryn sommeren 1974 ved Anne-Berit Ø. Borchgrevink
- Stensgaard, Kari 2017. «Hvordan står det til på setra?» NIBIO-rapport 88/2017
- Stensgaard, Kari 2020. «Setrene i Sjødalen 50 år etter». NIBIO-rapport 120/2020.
- Stensgaard, Kari 2023. «Setrene ved Tesse 50 år etter». Kommende NIBIO-rapport.
- Sæterbruket i Noreg I, 1955, Lars Reinton.

FORFATTERE:

Kari Stensgaard og Oskar Puschmann.